

Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine

Ebubekir CEYLAN

Yunus Emre Enstitüsü

ÖZET

2003'teki Amerikan işgalinin üzerinden 12 yıl geçmesine rağmen Irak hâlâ uluslararası gündemin ilk sıralarında yer almaya devam etmektedir. Siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkiler bakımından 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki derin bağlar hatırlanacak olursa, 19. yüzyıl Irak'ı hakkında yazılmış raporların, günümüz Irak'ın daha iyi anlaşılmasında büyük önem taşıdığı söylenebilir. Lâyhalar, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'nde vilayetler hakkında bilgi veren önemli kaynaklar hâline gelmiştir. II. Abdülhamid'in valilerden istediği lâyhalar çok seyahat etmeyen padişah için önemli bir kaynaktı. Bağdat vilayeti için de birçok lâyiha hazırlanmıştı. Bunlardan birisi de Bağdat Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa'nın 1880 senesinde hazırladığı lâyihadır.

Lâyihada beş konu üzerinde durulmaktadır: Bunların en önemlisi asayiş ve güvenliğin olmayışıdır. Bu sorun, eğitim, ziraat, zanaat ve ticaretten oluşan diğer dört meseleyi de doğrudan etkilemekteydi. Aşiret yapısının baskın olduğu Bağdat vilayetinde isyan eden aşiretlere karşı şahin bir tavır sergileyen Abdurrahman Nureddin Paşa, askerî konulardaki zafiyetin sebeplerini saydıktan sonra alınması gereken tedbirleri sıralamaktadır. Ziraat için çok önemli olan nehirleri ve sulama imkânlarını tetkik eden vali sedlerin isla-

85

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

cilt 19 sayı 37 (2014/2), 85-115

hına büyük önem atfetmektedir. Hille, Divaniye ve Kurna bölgelerine yapılacak sedlerle verimli sulama yapılabileceğini, dolayısıyla yeni arazilerin ekime açılacağını, tarım ürünlerindeki hâsılâtın artacağını, sonuç olarak da seddin inşası için gerekli olan meblağın çok kısa zamanda telafi edilebileceğini ifade etmiştir. Yolların ve ulaşım araçlarının ıslahı da tarım ekonomisinin ağır bastığı vilayetin gelişimi için önemli görülmektedir. Maarif ve zanaatle ilgili olarak da okul müfredatlarının elden geçirilmesi ve insanların maîşetine yardımcı olacak zanaat dallarında eğitim ve eğitmen talep edilmektedir.

Lâyihada bu konu başlıklarında detaylı bilgiler İstanbul'a rapor edilmişse de lâyihanın yazıldığı dönemin sıcak konularından olan Sünnî-Şîî ilişkileri, Irak'ta tapu dağıtılması gibi konulara değinilmemiş olması da dikkat çekmektedir. Lâyiha Irak'ın siyasi, sosyal ve ekonomik konularına temas eden içeriğiyle Bağdat'ın bugünkü problemlerinin tarihi arkaplanını vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Bağdat, Abdurrahman Nureddin Paşa, Lâyiha, 19. Yüzyıl, Aşiretler.

2003'TEKİ AMERİKÂN İŞGALİNİN ÜZERİNDEN 12 yıl geçmesine rağmen Irak hâlâ uluslararası gündemin ilk sıralarında yer almaya devam etmektedir. Mesele sadece bu ülkenin yer altı kaynaklarıyla, özellikle de petrolle sınırlı olmayıp, asayiş ve güvenlik kaygıları, ülkenin etnik haritası, aşiret yapıları ve Sünnî-Şîî ilişkileri gibi çok farklı yönleri ile medyada tartışılmaktadır. Aslında 19. yüzyıl Irak'ına bakıldığında benzer konuların yine siyasetin gündeminde olduğu görülmektedir. Siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkiler bakımından 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki benzerlikler olduğu hatırlanacak olursa, 19. yüzyılda Irak hakkında yazılmış raporların, günümüz Irak'ının daha iyi anlaşılmasında büyük önem taşıdığı söylenebilir. Bu makale Bağdat Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa'nın 1880 senesinde hazırladığı lâyiha üzerinedir. Lâyihanın başında, Irak'ın en çok muhtaç olduğu şey olarak zikredilen "*hüsn-i muâşeretin*", yani iyi bir geçim için asgari şartların, bilhassa da güvenliğin olma(ma) sı bugün de Irak'ın en önemli sorunudur. Bugün Bağdat denilince ilk önce güven(siz)lik ve aşiret yapıları akla geliyorsa ve 19. yüzyılda yazılmış raporlarda da bu konular öne çıkıyorsa şüphesiz bu

tarihî sürekliliğin önemli bir işaretidir. Bu bakımdan, 19. yüzyıl-da (özellikle ikinci yarısında) kaleme alınmış lâyhaların bölgenin bugününün anlaşılmasında anahtar rol oynadıklarını söyleyebiliriz. Bu makaleye konu olan Bağdat Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa'nın lâyihası da bu kapsamda Irak'ın siyasi, sosyal ve ekonomik konularına temas eden içeriğiyle Bağdat'ın bugünkü problemlerinin tarihi arkaplanını vermektedir.

***

Arapça "lâiha" kelimesinin dönüşmesiyle lâyiha şeklini alan kavram, Osmanlı bürokrasisinde rapor veya taslak türü belgeler için kullanılmıştır.¹ Bu çalışmanın konusu olan lâyiha daha ziyade rapor mahiyetindeki lâyihalardan olup 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Irak'ı hakkında bütüncül ve özet bilgiler vermesi ve problem alanlarına ilişkin çözüm önerileri sunması bakımından önemli bir kaynaktır. Son dönem Osmanlı tarihi göz önünde bulundurulduğunda III. Selim ve II. Abdülhamid dönemleri, yazılan lâyihalar bakımından öne çıkmaktadır. Henüz tahta çıkmadan reform ihtiyacının farkında olan III. Selim tahta çıkışından yaklaşık olarak 1,5 ay sonra, Revan Köşkü'nde büyük bir meşveret meclisi toplamış ve ileri gelen devlet adamlarının görüşlerini dinleyerek reform programını kendi şahsi girişimi olmaktan çıkarıp bir devlet politikasına dönüştürmüştü. Devlet adamlarının imparatorluğun siyasi, iktisadi, askerî, mali ve ilmî konularıyla ilgili problemler ve çözüm yolları hakkında lâyihalar yazmalarını istemişti.² Kısa sürede yirmisi Türk, ikisi Avrupalı olmak üzere ileri gelen bürokratlar tarafından toplam yirmi iki lâyiha kaleme alınmıştı.³

1860'lı yıllara kadar valilerin Babıaliye vilayetlerin durumuna ilişkin düzenli olarak raporlar göndermedikleri söylenebilir.⁴ Ancak

1 Mübahat Kütükoğlu, "Lâyiha", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), c. XXVII, s. 116.

2 Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971), s. 73.

3 III. Selim'e sunulan lâyihalar için Ergin Çağman'ın eserine bakılabilir. Ergin Çağman, *III. Selim'e Sunulan İslahat Layihaları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010), s. XI-XII.

4 Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1905* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), s. 109.

1863'teki vilayet teftişlerinden sonra bu teftişleri değerlendiren dönemin sadrazamına düzenli raporlar gönderilmesi teklif edilmişti.⁵

II. Abdülhamid'in hükümdarlığında ise lâyhaların yeniden devlet bürokrasisinde önemli bir yer tutmaya başladığını görmekteyiz. II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul'dan dışarı pek çıkmamakla ve bundan dolayı da hasımlarınca korkak ve paranoyak olmakla itham edilip eleştirilmişse de, vilayetler hakkında bilgi alma kanallarını çok iyi tesis etmişti. Hafiye jurnalleri, çektirilen fotoğraflar ve yazdırılan lâyhalar taşrayı Dersaat'e taşıyan kanalların en önde gelenlerindendi. II. Abdülhamid'in farklı meselelere ve vilayetlere ilişkin çok sayıda lâyiha yazdırdığı bilinmektedir. Özellikle Şûrâ-yı Devlet'e bağlı olarak bir istatistik kalemının kurulmasından sonra taşradaki valiler yıllık raporlarında vilayette olan biten her şeyi İstanbul'a bildirmek zorundadır.⁶

Lâyhalar bir konu hakkında bütüncül ve özet bilgiler sunması, varsa problem alanlarına ilişkin çözüm önerileri sunmaları nedeniyle tarihçilik bakımından üzerinde çalışılması kolay belge türleri olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyıldaki lâyhaların rik'a ile yazıldığı düşünüldüğünde nispeten daha kolay okunabildiklerinden dolayı araştırmacılar için daha cazip olduğu söylenebilir. Fakat bütün bu özelliklerine rağmen lâyhalar değerlendirilirken bazı hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Lâyhalar, zaman zaman lâyihayı yazan kişinin şahsi görüşlerini, önyargılarını ve savunmacı yaklaşımlarını içerebilmektedir. Lâyihanın konusunu teşkil eden meseleyi/hadiseyi abartma ya da gerçeğinden farklı şekilde sunma ihtimalleri her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle lâyhalar başka kaynaklarla, özellikle de arşiv belgeleriyle mukayese edilerek incelendiğinde daha sağlıklı sonuçlar alınabilir. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın bu makalede incelenen lâyihası bu anlamda gerek Osmanlı arşivinden belgelerle gerekse Bağdat'ta basılan *Zevra* gazetesi ile desteklenmiştir.

Çalışmamıza konu olan lâyihanın yazarı Abdurrahman Nureddin Paşa 1836 yılında Kütahya'da doğmuştur. Çeşitli kâtiplik görevlerinden sonra Varna (1864) ve Niş (1867) mutasarrıflığına tayin olmuş, 1872 yılında vezir rütbesi aldıktan sonra da Tuna (1873) ve Ankara (1874) valiliklerine atanmıştır. Bağdat'ta iki defa valilik görevinde bulunan Abdurrahman Nureddin Paşa'nın 1292 yılının 14

5 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), s. 138.

6 Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 111.

Cumaziyel Ahirinde (18 Temmuz 1875) başlayan birinci valiliği 1 yıl 9 ay 23 gün, 1294 yılındaki ikinci valiliği ise 1 yıl 10 ay 29 gün sürmüştür ve bu görevinden 2 Zilhicce 1297 (5 Kasım 1880) tarihinde azl edilmiştir.⁷ Bağdat'taki görevinden sonra Trablusgarb valiliğine tayin olunan paşa, bu göreve itirazı sonucunda Umur-ı Nafia komisyonu azası olmuştur.⁸ 12 Cumaziyel Ahir 1299'da (1 Mayıs 1882) ise sadrazamlığa getirilmek suretiyle Bağdat valileri arasında sadrazamlığa kadar yükselebilmüş ender valiler arasında girmiştir.⁹

Lâyihanın Hazırlanışı ve İçeriği

Lâyihanın kaleme alınışına değinecek olursak, Abdurrahman Nureddin Paşa, bu lâyihası Bağdat vilayetinde vali olarak görev yaptığı sırada 24 Şevval 1297 (29 Eylül 1880) tarihinde yazmıştır.¹⁰ Lâyihanın dili ağır olmamakla birlikte zaman zaman cümle düşüklükleri ve anlam bozuklukları vardır. Toplam 13 sayfadan oluşan lâyihanın yazımından evvel bir hazırlık sürecinin olduğu anlaşılmaktadır. 1879 yılı sonu ve 1880 yılı başında II. Abdülhamid Irak'ta ıslahat konusunu gündemine almış ve Irak'taki vali, mutasarrıf ve kaymakamların kendi bölgeleri hakkında detaylı raporlar yazmasını istemiştir.¹¹ Vali Abdurrahman Nureddin Paşa kendi raporunu kaleme almadan önce bazı keşifler yaptırarak, Bağdat'a bağlı liva mutasarrıfları ve kaza kaymakamlarının lâyiha ve "işarât-ı vâkialarını" birleştirerek kendi lâyihasını hazırlamış ve İstanbul'a arz etmiştir.

"Memleket ve Ahâlinin İhtiyacât-ı Umumiyesi" başlığını taşıyan lâyihanın giriş kısmında, Bağdat'la ilgili raporlarda sık rastlanan

7 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), s. 1320-1346. Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'a ikinci defa vali olarak tayinine dair bkz. BOA, İ. MMS, 60 / 2850, 1296.

8 Trablusgarb valisinin yerine Bağdat valisi sabık Abdurrahman Nureddin Paşa'nın tayinine dair bkz. BOA, İ. MMS, 69/3213, 1298.

9 18. yüzyılın başlarında Daltaban Mustafa Paşa ve II. Abdülhamid'in evâil-i saltanatında Midhat Paşa, sadrazamlık hizmetinde bulunmuş diğer Bağdat valilerindedir.

10 Bu çalışmaya konu olan lâyiha Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Yıldız Esas Evrak tasnifindedir. BOA, Y.E.E. 7/12, 24 L 1297. II. Abdülhamid'e sunulan diğer lâyihaların hakkında bkz. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration in Iraq, 1890-1908* (London: Routledge, 2006), s. 25-48.

11 Çetinsaya, *Ottoman Administration in Iraq*, s. 25.

bazı noktaların zikredildiğini görmekteyiz. Irak coğrafyasının kabiliyeti, diğer vilayetlerle kıyas kabul etmeyeceği, arazisinin genişliği ve verimli oluşu, üç büyük nehri içinde barındırması, giriş kısmında zikredilen cümlelerdendir.¹² Metinde geçen bir ifadeden lâyihanın hazırlanması ve vilayetin öncelikli ihtiyaçlarının tespiti için belli bir süre sınırlaması olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Lâyihada zikredilen ihtiyaçların önemine ve aciliyetine göre sıralandığı, “*el-zemi lâzıma, ehemmi mühimme tercîh*” ifadesiyle dile getirilmiştir. Aslında Bağdat vilayetinin ihtiyaçları çok fazla olup, bu ihtiyaçların karşılanması için çok büyük meblağlara ihtiyaç vardır. Ancak kaynakların kısıtlı olması ihtiyaçların aciliyet ve önem sırasında göre sıralanmasını gerektirmiştir. Metnin birkaç yerinde Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıya (*muzâyaka-yı hâzıra-i mâliyye*) göndermeler yapılmaktadır. Özellikle lâyihanın yazıldığı 1880 yılının 1875 mali iflasının sonrasına ve *1881 Muharrem Kararnamesi*’nin hemen öncesine denk geldiği düşünürülse Osmanlı maliyesinin durumu daha iyi anlaşılabilir.

Abdurrahman Nureddin Paşa’ya göre Osmanlı Irak’ının en çok muhtaç olduğu şey *hüsn-i muâşeret*’tir. Bunun da ancak bölgede emniyetin ve asayişin temini ile sağlanabileceği ifade edilmiştir. Lâyihada Bağdat vilayetine ilişkin meseleler 4 ana başlık altında toplanmıştır: Maarif, ziraat, zanaat ve ticaret. Bu dört başlıktan önce lâyihanın giriş kısmında asayiş ve güvenlik konuları, daha sonra zikredilecek dört başlığa *üssü’l-esâs* teşkil edecek şekilde detaylı bir biçimde işlenmiştir. Lâyiha metninde ayrı bir başlık altında zikredilmemişse de giriş kısmında detaylıca incelenmiş olması nedeniyle, bu çalışmada Bağdat vilayetindeki asayiş ve güvenlik konusu ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

a. Asayiş ve Emniyet

II. Abdülhamid döneminde taşradan gönderilen raporlara baktığımızda, asayiş ile ilgili raporlar İstanbul’un en çok talep ettiği bilgidir. Bu nedenle Abdurrahman Nureddin Paşa’nın, raporuna asayiş ile ilgili meselelerle başlaması daha anlamlı olmaktadır. Osmanlı Irak’ı, bölgenin sosyal ve coğrafi yapısı nedeniyle, impa-

12 “... *Her mahalli ve aşireti vasatî 3 çadırdan ibâret olsa bile her kabilesi bilâd-ı mütemeddinenin hiç bir kıt’asına ve hiçbir memleketine ve hiç bir kavmine kâbil-i tatbik ve kıyâs olamayan bu vilâyetin...*”.

13 “... *tahdîd ve irâde buyrulan müddet zarfında şimdiki hâlde en ziyâde ehemmi ve elzem olarak gözde görünenlerin...*”.

ratorluğun en yoğun asayiş problemlerinin yaşandığı vilayetlerindendi. Bir yanda vilayetteki baskın aşiret yapısı, diğer yanda da batısındaki çöl coğrafyası ve güneyindeki bataklıklar, coğrafi olarak asayiş olumsuz etkilemekteydi. Bu nedenle Bağdat'ta görevli olan valilerin masasındaki en önemli husus her zaman asayiş ve emniyetle ilgili meseleler olmuştur. 1848 yılında Bağdat'ta kurulan 6. Ordu askerî anlamda caydırıcı rolüyle önemli bir konuma sahipse de asayiş problemlerinin devam ettiğini vurgulamak gerekir.¹⁴

Lâyiha yazarı Bağdat Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa'nın asayiş ve emniyetle ilgili ifadelerine bakılırsa, paşanın güvenlik ve askerî konularda "şahin" bir tavır takındığı söylenebilir. Paşa'ya göre asayiş ve emniyetin yegâne aracı zaptiye kuvvetleridir; bunun için de, asker, kuvvetini ve satvetini göstermelidir. Askerî güce büyük rol biçen vali, Irak ahalisinin "tabiatları ve mizaçları" nedeniyle askerî güç olmaksızın Irak'ta devletin emir ve nizâmâtının uygulanamayacağını, asker seçimi için kur'a-i şer'îye yapılamayacağını ve tekâlif-i mîrîye tahsilâtının mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca askerî kuvvetin varlığı aşiret konfederasyonları arasındaki münâzaâtın engellenmesinde ya da arabuluculuğunda önemli olmaktadır. Valiye göre emniyetin sağlanması ve aşiretlerin arasının bulunması sadece "tedâbir-i hakîmâne" ile sağlanamaz. Vali bu hakîmâne tedbirlerin neler olduğunu izah etmese de asker sayısının yetersiz olduğu dönemlerde ve özellikle 6. Ordunun Bağdat'ta kurulmasından evvel valilerin büyük aşiret konfederasyonlarına karşı askerî kuvvet kullanmak yerine çeşitli yollara başvurduğunu görmekteyiz. Aşiretleri birbirlerine karşı oynamak, şeyhü'l-meşâyih seçimlerinde uyumlu adayları desteklemek, aşiret şeyhlerine mültezim ya da kaymakam gibi görev/makamlar vermek ve vilayet idare meclisine aza yapmak, takip edilen yolların en başlıcalarıydı.¹⁵

Kolluk güçlerinin durumu hakkında tespitlerde bulunan vali, Bağdat'taki zaptiye kuvvetlerinin tensikât-ı umumiye sırasında birkaç defa tenzil edilerek zayıflatıldığını ve bölgenin ihtiyaçları için yeterli olmadığını ifade etmektedir. Zaptiyenin silahları

14 Bağdat'ta 6. Ordu'nun kurulması ve vilayetteki güvenlik konularındaki gelişmeler için bkz. Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq* (London: I.B. Tauris, 2011), s. 55-68.

15 Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl Irak'ında uyguladığı aşiret siyaseti için bkz. Ebubekir Ceylan, "Carrot or Stick?: Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831-1876", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies* 3/2, (2009): 169-186.

hem eksiktir hem de noksanları karşılanmamaktadır. Özellikle eski silahların daha modern silahlarla değiştirilmesi ihtiyacı vardır. Ayrıca boş kadroların, bölgenin âdet ve muamelâtını bilmeyen (*ma'zûl*) azledilmiş jandarmalarca doldurulduğu, bunun da sakıncalı olduğu vurgulanmaktadır. Bu duruma çözüm olarak ise Abdurrahman Nureddin Paşa münhal kadroların uygun bir şekilde tamamlanmasını, işe yaramayan ve beyhude maaş alanların ihraç edilmesini, yerlerine erbâb-ı kідemden bu görevi hak edenlerden ve yararlılığı görülenlerden zabitler seçilip tayin edilmesi ve bölgede istihdama asla elverişli olmayan *ma'zûl zâbitânın* tayin edilmesini dile getirmiştir. Valinin gündeme getirdiği konulardan birisi de askerlere yapılan ödeneklerle ilgilidir. Umumi tensikatla 1880 (1296) senesinden itibaren bölgedeki askerin tahsisatı 1/3 oranında düşürülmüştü ki Abdurrahman Nureddin Paşa bu durumun düzeltilip eski tahsisata dönülmesini önermektedir. Askerin ta'yinât ve tahsisatlarının zamanında ödenmesini vurgulayan vali, tahsisatların ödenmediği zamanlarda askerin gayrimeşru yollarla ahaliye karşı zorbalık yaptığını belirtmektedir.

Abdurrahman Nureddin Paşa asayiş ve askeriye konusunda bir dizi ıslahât teklifinde de bulunmaktadır: Önerilerin ilk sırasında asker sayısının artırılması bulunmaktadır. Aslında asker sayısındaki yetersizlik meselesinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bağdat vilayeti ile Babiâli arasında yapılan yazışmaların önemli bir kısmına konu teşkil ettiği görülebilir. 1848 yılında kurulduğunda 6. Ordu'nun asker sayısının idealin çok altında olduğu bilinmektedir. Bunun tabii bir sonucu olarak yüzyılın ikinci yarısındaki Bağdat valilerinin büyük çoğunluğu 6. Ordu'nun asker sayısının yetersizliğinden şikâyet etmekte ve 4. ve 5. ordulardan asker takviyesi talebinde bulunmaktaydı. Abdurrahman Nureddin Paşa'nın seyyar süvari birliğinin sayıca artırılmasına vurgu yapması daha manidardır, çünkü aşiret yapısının baskın olduğu vilayette vukubulan isyanlarda asilerin kalabalık, dağınklık ve düzensiz olmaları nedeniyle asilere karşı sadece süvari birlikleri etkili olabilmektedir. Çoğu zaman isyanı bastırmak için mevcut süvarilerin hepsi gönderildiğinde vilayet merkezinin ya da diğer bölgelerin güvenliğine hâle gelmekteydi. Dahası, zaptiye kuvvetlerinin (süvari sınıfı müstesna olmak üzere) bölükle sevki mümkün olamamaktaydı. Askerin yeterli olmadığı durumlarda, civar bölgelerden asker sevki yapılmaya kadar âsiler talan ve yağmalarına devam etmekte, daha sonra da çöller ve İran hududuna kaçmaktadır. Bu nedenle asayişin sağlanması ve arzulanan ıslahatın yapılabilmesi için askerin sayı-

sının artırılması ve caydırıcılık etkisinin pekiştirilmesi gerekmektedir. Çünkü isyan eden aşiretler ancak “*satvet-i kâhire-i askeriyeyi*” dikkate almaktadırlar ki bunda da askerî silah kullanımı oldukça önemlidir. Paşa bunun için zabtiye süvarisinden birkaç bölüğün daha atlı süvari birliğine (*esterli seyyara*) dönüştürülmesini elzem görmektedir.

Abdurrahman Nureddin Paşa'nın dikkat çektiği bir husus da isyanlar sırasında asker sevki konusunda sivil ve askerî memurlar arasında yaşanan ilişkiler hakkındadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren idari birimlerdeki askerî ve sivil görevlilerin yetkileri daha net bir şekilde tanımlanmaya başlanmış ve bu süreç sivil görevlilerin lehine gelişmiştir. Bağdat gibi bir sınır vilayeti nazik durumundan dolayı çoğu zaman istisnai bir durum teşkil etse de, bu vilayette de valilik ve müşirlik görevlerinin birbirinden ayrılmak istendiğini görmekteyiz. Bağdat'ta 6. Ordu'nun kurulmasından sonra valilik ve müşirlik görevleri uzun süre valinin şahsında birleştirilmişti.¹⁶ Fakat zaman zaman bu iki görevin birbirinden ayrıldığını görmekteyiz.¹⁷ Abdurrahman Nureddin Paşa, Bağdat'taki her iki valiliğinde de valilik ve müşirlik görevini birlikte yürüten valilerdendi. Fakat kendinden önceki ve sonraki valilerin sadece idari hususlarda yetkili olduğunu, askerî işlerin ise müşirin yetki alanına bırakıldığını görmekteyiz. İdari ve askerî yetkilerin ayrı olması durumunda oluşacak çift-başlılığın sorunlarını bilen paşa lâyihasında bir isyan vukuunda takip edilen süreci anlatıp problemlere işaret etmektedir. Buna göre, Irak'ta bir mahâlde aşiretler arasında münâzaa ya da isyan çıktığında, bu durum eğer vilayet merkezinde ise 6. Ordu'ya, vilayetin mülhakatında ise mahallî kumandanlara yazılı ve şifahi olarak bildirilir ve lüzumu kadar asker sevki temin edilirdi. Ancak bu süreçte belli gecikmeler olmalı ki paşa askerî yetkililerin isyanlara karşı asker sevkine itina göstermeleri gerektiğini, idari amir olan valinin bu noktadaki talimatlarına uymaya mecbur

16 Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 88-93. Ayrıca II. Abdülhamid dönemi valileri için bkz. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*.

17 1869 yılında Midhat Paşa'dan müşirlik görevi alınmak istenmiş, fakat kendisi bu durum üzerine istifa etmek isteyince her iki görevi üstlenmeye devam etmişti. BOA, İrd. Dahiliye, 41503, 28 R 1286. Ayrıca Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hatıraları* içinde, der. Osman Selim Kocahanoglu (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), c. I, s. 91-94. Bağdat vilayetindeki diğer vali ve müşir listesi için bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Devlet Erkan ve Ricalı (1839-1922): Prosopografik Rehber* (İstanbul: ISIS Yayınevi, 1999), s. 17 ve 27.

ve mükellef tutulmalarını ve asker sevkinde gecikmeye mahal verilmemesini istemektedir. Vilayetteki asayiş sorunlarından şimdiye kadar mülkiye memurları (ve özellikle de vali) sorumlu tutulurken, paşa isyanlarla mücadelede yaşanabilecek tehirlere (ya da oyalanma ve vakit geçitirmelerinden) dolayı doğacak (can ve mal kaybı gibi) mesuliyetlerden askerlerin de hissedar olması gerektiğini vurgulamıştır.

Asayiş ve güvenliğin idamesi için Abdurrahman Nureddin Paşa âsilerin ve çeşitli suç zanlılarının sorgulanması ve cezalandırılması konusunda da bazı öneriler getirmektedir. Yakalanıp mahkemeye getirilen cânî ve eşkiyaların hafif bir sorgulama sonrasında birkaç gün hapisteye tutulup sonra serbest bırakılmalarını eleştiren Paşa bu durumun adalete olan güveni sarstığı ve adaletsizliğin normal sayılır hâle geldiğini ifade etmektedir. Buna ilaveten, bölge ahalisi suçluların cezasız bırakılmaları nedeniyle âsiler hakkında ihbar ve şikâyet etmenin faydasız olduğuna kâni olmuşlardır. Bu bağlamda Paşa İstanbul'dan adliye ve zaptiye memurlarının güvenilir ve doğru (*mevsûk ve muhakk*) ihbâr ve şehadetlerinin yeterli sayılması ve erbâb-ı şekâvet ve isyanın te'dîb edilmesi ve cezalandırılması hususunda daha geniş yetkiler verilmesini talep etmektedir.

Asayiş ve güvenlik meselelerinin değerlendirildiği lâyihanın giriş kısmında Abdurrahman Nureddin Paşa liva, kaza ve nahiyelerin tanzimindeki problemleri de dile getirmiştir. 19. yüzyılda vilayet, sancak, kaymakamlık ve nahije gibi idari birimlerin sınırlarının değiştirilmesinde güvenlik ve asayiş kaygısı çok önemli bir yer tutmaktadır. Bağdat'ın İran hududunda olması ve bölgede büyük aşiretlerin bulunması nedeniyle valiler zaman zaman bazı idari birimlerin birleştirilmesini gündeme getirmekteydi. Ancak Abdurrahman Nureddin Paşa'ya göre vilayetin idarî yapısında ihtiyaç duyulan değişikliklerin birçoğu önemli maddi kaynakla mümkün olabilecektir. Örneğin, Bağdat sancağına tâbi Horasan kazasının Hanekin ve Mendelli kazalarıyla birleştirilip mutasarrıflık yapılması ve birçok yerde yeni kaymakamlık ve nahije müdürlüğü oluşturulması gerekli görünse de mali yetersizlikler nedeniyle uygulamaya geçirilmemiş, daha sonraki yıllara ertelenen işler arasında sayılmıştır. Ancak ehemmiyet ve elzem sıralamasında daha önde yer alan idari birimlerde bu tür idari düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, asayiş gerekçesiyle (bilhassa İran hududuna yakın olup sürekli eşkiya yağmasına maruz kalmaları ve hasada zarar gelmesi nedeniyle) Horasan kazasının mülhakâtından Şehribân nahiyesinin ve Kutü'l-Amara kazasına bağlı Bedre nahiyesinin kaymakamlığa dö-

nüştürülmesi ve bir tabur asker ikamesi ile Belderuz nahiyesine bir müdür tayini elzem görülmüştür.

Bağdat vilayetinin asayiş ve emniyetiyle ilgili meselelerin lâyihada ilk önce zikredilmesinin nedeni ziraatten, eğitime, ticaretten imalata kadar diğer bütün meselelerin bir şekilde güvenlik ve asayişin teminine bağlı olmasıdır. Lâyihanın giriş mahiyetindeki bu kısım geleceğe dönük öngörüler sıralanarak sona erdirilmiştir: “Emniyet sağlandığında vilayet ahali can ve mallarının korunduğunu göreyerek bağ ve bahçe yetiştirmeye, göçebe olanların çadırları terk edip evler inşa ederek iskâna rağbet edecekleri dile getirilmiştir. Halk asilerin yaptığı zulmün yanlarında kâr kalmayacağını ve ziraat ve felahatla uğraşmanın güvenlikte olduğunu bilecek ve böylece ‘*emr-i temeddün ve ümrân*’ terakkî edecek ve bedeviyet ve vahşet azalmaya başlayınca aşağıda bahsedilecek olan diğer ıslahâtlara imkân doğacaktır.” Bu tür temenniler vilayette Abdurrahman Nureddin Paşa’dan önce hizmet eden valiler tarafından da dile getirilmişti.¹⁸ Ancak kaydedilen ilerlemenin beklentilerin çok gerisinde seyrettiğini ifade etmek gerekir.

Lâyiha metninde dikkati çeken bir husus da asayiş ile temeddün arasında kurulan ilişkidir. Bağdat’tan İstanbul’a gönderilen birçok evrakta Irak’ın diğer vilayetlerle mukayese edilemeyeceğinden bahsedilir. Abdurrahman Nureddin Paşa da lâyihasında Irak’ın “bilâd-ı mütemeddine” ile kıyas kabul etmeyeceği ifade etmiştir. Benzer arşiv belgelerinden yola çıkarak Irak (ve benzeri coğrafyalarda) yaşayan bedeviler için kullanılan “vahşet hâlinde yaşayanlar” gibi ifadeler, Osmanlı idarecilerinin bölge halkı için hor görücü ve tahkir edici bir üslup kullandığı ve bu nedenle kendi doğusundaki vilayetlerin halkları için oryantalist bir yaklaşım sergilediği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹ Aslında bu çalışmaya konu olan lâyiha metni okunduğunda da açıkça görülmektedir ki “bedevi/bedeviyet” ve “vahşet içinde yaşayanlar” gibi kavramlar, herhangi bir et-

18 Örneğin, Midhat Paşa’nın bu yöndeki beklentileri *Zevra* gazetesinde okunabilir. Bkz. *Zevra*, No: 10.

19 Bu konuda bkz. Selim Deringil, “They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate”, *Comparative Studies in Society and History* 45/2 (2003): 311-342; Ussame Makdisi, “Ottoman Orientalism”, *American Historical Review* 107/3, (2002): 768-796; Ussame Makdisi, “Rethinking Ottoman Imperialism”, *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* içinde, ed. Jens Hanssen, Stefan Weber ve Thomas Philipp (Würzburg: Ergon in Kommission, 2002), s. 29-48.

nisiteye atıf yapmaksızın, yerleşik olmayan ve göçebe hayat tarzını devam ettirenler için kullanılmaktadır. Bu nedenledir ki ziraatla uğraşıp bağ ve bahçe yetiştirenler için yani iskân etmiş (*meskûn*) ve bir yere yerleşmiş (*tavattun etmiş*) kimseler için de “temeddün” ve “ümrân” gibi kavramlar kullanılmaktadır.²⁰

b. Maarif

Asayiş ve askerî meselelerinin ele alındığı giriş bölümünün akabinde lâyhada Bağdat vilayetindeki eğitime ilişkin tespitler ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Abdurrahman Nureddin Paşa yaptığı tespitite hıttâ-i Irakiyye’de eğitim faaliyetlerinin yalnız şehir ve kasabalarda havâstan bir kesimle sınırlı olup avâm sınıfının câhil kaldığını dile getiriyor. Halkın ileri gelenleri dahi medreselerde ve evlerde gayrimuntazam tedris ile iştiğal eden hocalardan ders almakta olup aldıkları dersler genellikle fıkıh, hadis, tasavvuf, sarf, nahv ve bazı Farsça risale kıraatinden ibarettir.²¹ Çoğu zaman cami kompleksinin içinde yer alan ve bir vakıf tarafından desteklenen medreseler ilköğretimin verildiği kurumlardı.²² Irak’taki eğitim kurumlarının yetersizliği âşikâr olup, lâyiha metnindeki ifadesiyle “*tevsi’-i daire-i servet ve ma’îşet edecek*” yani insanların geçimlerini kazanabilecekleri ve sanayi-i nefisenin ilerlemesine hizmet edecek fûnûn-ı cedide Irak’ta yok gibidir.

Bağdat’ta modern eğitimin ilk adımları Namık Paşa’nın valilikleri sırasında (1851-52 ve 1861-68) atılmıştı. Payitahtta açılan ilk rüşdiye mektebinden 17 sene sonra Bağdat’ta ilk rüşdiye mektebi

20 “... Her zamândan ziyâde istirahat ve emniyet hâsıl olarak ma’mûrelere ve enhâra yakın mahallerde zirâ’at ve felâhata alıştıırılmağa çalışılan aşâyirin mâl ve cânları muhâfaza olunduğunu görerek bağ ve bahçe yetiştirmeğe ve çadırları terk ile buyût ve suknâ tedârik ederek büsbütün iskân ve tavattuna rağbet edecekleri ve emsâli bu hâli görüp gittikçe emr-i temeddün ve ümrân terakkîye yüz tutacağı gibi bedeviyet ve vahşet hâlinde bulunanlar da tarîk-i şekâvete sülûka ferce-yâb olamayarak meskûn ve gayr-i meskûne bi’l-cümle ahâlînin ve memleketin asâyiş ve emniyeti müzdâd olacağı cihetle...”, BOA, Y.E.E 7/12, 24 L 1297.

21 Lâyihanın yazıldığı dönemde Irak’taki eğitim durumunu irdeleyen bir çalışma için bkz. Abdul Wahhab Abbas Al-Qaysi, *The Impact of Modernization on Iraqi Society during the Ottoman Era: A Study of Intellectual Development in Iraq, 1869-1917* (Doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1958).

22 Bağdat’ta geleneksel eğitim verilen yerlerin bir listesi için bkz. Abd al-Razzaq Al-Hilâlî, *Tarih al-Ta’lim fi’l-Iraq fi Ahd al-Uthmânî, 1638-1917* (Baghdad: The National Printing and Publishing Company, 1959), s. 55-56 ve 60-61.

açılmıştı.²³ Namık Paşa'nın eğitim alanındaki girişimlerini Midhat Paşa 1869-1872 yılları arasındaki valiliği sırasında devam ettirmiş ve valiliği döneminde hem rüşdiye hem de idadî okulların açılmasıyla vilayette ciddi atılımlar kaydedilmiştir. Abdurrahman Nureddin Paşa daha önce açılmış olan rüşdiye mekteplerinin muntazam ve mükemmel olmadığını, muallimlerin çoğunun malumat ve ahlâklarının bölge halkının âdet ve lisanlarıyla uyumadığını, bu mekteplerden yetişen talebelerin vilayetteki devlet dairelerinde ancak mübeyyizlik edebilecek durumda olduklarını, bundan dolayı da halkın bu mekteplere rağbet etmediğini belirtmektedir. Valinin tespitine göre, halk icbar edilmeyince çocuklarını bu okullara kayıt ettirmiyordu. Fakat Bağdat'ta yeni açılmış olan askerî rüşdiye okulu vermiş olduğu (muhtelif fen bilimlerini de içeren) modern eğitimi ve intizamı ile halk tarafından kısa zamanda rağbet görmüştür. Askerî rüşdiyenin öğrencileri diğer rüşdiye öğrencilerinden 4-5 kat daha fazlaydı ve buradan mezun olan öğrenciler mekteb-i idadiye devam edebiliyordu.

Osmanlı modernleşmesinin doğal bir özelliği olarak, rüşdiye ve idadi mektepleri gibi modern eğitim kurumlarının vilayet merkezinde olduğunu, Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Basra gibi şehirlere daha sonra yayıldığını tahmin etmek zor değildir. Ancak Abdurrahman Nureddin Paşa'nın liva ve kazalardan topladığı lâyihalardan yerleşik halkın gittikçe artan bir şekilde bu eğitim kurumlarını kendi bölgelerinde de talep ettiği görülmektedir. Sıbyan mektebi olmayan yerler sıbyan mektebi, rüşdiye mektebi olmayan yerler rüşdiye mektebi, rüşdiyesi olan bölgeler de askerî rüşdiye istemeye başlamışlardı. Fakat artan bu ilgiye rağmen Abdurrahman Nureddin Paşa vilayetteki halkın düştüğü bir ikileme dikkat çekmektedir: Halkın bir kısmı önceki senelere nazaran her ne kadar tahsilin ehemmiyetini daha fazla idrak etmişse de eğitim çağındaki çocuklarını ya bir sanat öğrenmeye ya da maiyetlerini kazanabilecekleri ticaret gibi işlere yönlendiriyordu. Oysa valiye göre ilim, marifet ve ahlakla tezhip olmayanların topluma da faydası olamazdı.

Vilayetteki eğitimin ıslah edilmesi noktasında Abdurrahman Nureddin Paşa'nın birkaç talebi vardır. Eğitimle ilgili ıslahât belli bir bütçeyi gerektireceği için bu masrafların vilayet gelirlerinden karşılanmasını istemektedir. Vilayet gelirlerinden ayrılacak bir miktar bütçe ile mevcut rüşdiye mekteplerinin tanzim ve ıslahı, olmayan yerlerde ise yeniden inşa edilmesi ve diğer mahalle ve köylerde de

23 BOA, İrd. MVL. 23072 ve 23790, 8 S 1281 ve 7 Z 1281.

sıbyan mekteplerinin açılması planlanmıştır. Bu mekteplerin ders programları ve nizamnamelerinin Maarif Nezareti'nce onaylanmak üzere Bağdat vilayetinde hazırlanması istenmektedir. Paşa ayrıca sıbyan mekteplerinin zorunlu olması gerektiğini, çocuklarını mektebe göndermeyenlerin para cezasına çarptırılması ve tekdîr edilmesi hususunun nizamnameye eklemesini önemle vurgulamaktadır.

c. Ziraat

Lâyihada en uzun bahsedilen konu ziraattir. Özellikle tarımsal üretim için gerekli olan sulama kaynağı olarak nehir ve kanalların durumundan detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. Irak coğrafyasında toprağın oldukça münbit olduğu herkesin malumu olmakla birlikte ziraatin yeterli seviyede olmaması ve alınan mahsulün az olması Osmanlı valilerince teessüf edilen bir durumdur.²⁴ Normal şartlarda Irak'ta elde edilen mahsuller bölge için yeterli olsa da zaman zaman dış alımlar yapılmaktaydı. Özellikle 1870'lerin sonlarında Bağdat'ta vuku bulan ve 2-3 yıl devam eden kıtlık ve Musul'daki yokluk nedeniyle Hindistan'dan zahire ve Avrupa'dan un getirilmek zorunda kalınmıştı. Bu durum ziraatin gelişmesi için yapılması gerekenlerin ne kadar mühim olduğunu göstermektedir.

Musul vilayetinin İran tarafındaki bazı dağlık yerler hariç olmak üzere, Irak coğrafyasında ziraat yağmurla değil, nehirler aracılığı ile yapılan sulamaya dayanmaktadır.²⁵ Ziraat, Anadolu ve Rume- li'deki gibi zahmetli olmayıp, sadece zamanında sulamayı gerektirmekteydi. Nehirlerin taşıdığı zamanlarda etrafta uzun süre göllenen sular ve "hevr" tabir edilen yerlerde çeltik ekimi kolaylıkla yapılmaktaydı. Hindiyeye ve Ammara gibi yerlerde sular bilhassa araziye bırakılıp göller oluşturulmakta ve çelkit ekimi yapılmaktaydı.²⁶ Ziraat büyük ölçüde nehir sulamasına bağlı olduğu için

24 BOA, İ. MMAH., 1641, 27 Ş 1287.

25 Musul, 19. yüzyılın ortalarında Bağdat vilayetine bağlı iken, 1879 yılında müstakil vilayet olmuştur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Musul-Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri, 1525-1919* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993), s. 4; E. Honigmann, ve Peter Sluglett, "al-Mawsil", *Encyclopaedia of Islam (EI)* (Leiden: Brill Publishers, 1991), c. VI, s. 899.

26 Bağdat vilayetindeki tarım ve tarımsal ürünler hakkında ayrıca Bağdat salnamelerine bakılabilir. Bkz. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Öz-dil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat* (Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2006), s. 143-146.

Irak'ta nehirlerin durumu büyük önem arz etmektedir. Nehir ve kanalların hafriyat ve temizlik işleri düzenli yapılmadığında ziraat ciddi anlamda kesintiye uğramaktaydı. Bu nedenle mîrî idaresinde olan büyük nehirlerin ve kanalların yıllık bakımları, şayet ilgili mukataât ilzam ve ihale olunursa, mültezimlerine aitti. Ancak müzayede ile tefviz edilemediği ve emanet usulü ile idare olunduğu durumlarda nehirlerin temizlenmesi, masrafı yıllık hâsıllattan karşılanmak üzere, muayyen vakitlerde yapılırdı. Ziraatin sekteye uğramaması ve daha da artması için büyük hafriyatlar zaruri olup bazı nehirlerde de sedler inşası gerekiyordu. Örneğin, Kerbela ve Hille sancaklarının kuzeyinde (Hindiye bölgesinde) Fırat Nehri iki kola ayrılır. Fırat Nehri'nin bir kolu olan Hindiyye'nin Fırat'tan ayrıldığı nokta zaten kumluk olup suyun yükseldiği dönemlerde ve taşkınlarda etrafındaki toprakları nehre katmakla kalmayıp nehrin yatağının bozulmasına, her sene Hindiye mukataâtındaki tarım mahsüllerinin sular altında kalmasına neden olmaktaydı. Bundan dolayı da Hille ve Divaniye yönüne giden su miktarının azalması neticesinde bu bölgeler susuzluktan harap olmuş ve büyük hasarlar oluşmuştu. Lâyihanın yazılmasından birkaç sene sonra, 1302 (1884) yılında Hille ve Divaniye bölgesindeki susuzluk had safhaya ulaşırken, nehrin diğer kolu üzerinde olan Hindiye ve Şamiye de sular altında kalma tehlikesi geçirmiştir. Bütün bunların önlenmesi için Abdurrahman Nureddin Paşa 30-40 bin lira kadar bütçe ile demir kapılı ve istenildiği zaman gerektiği kadar su salıvermek üzere açılıp kapanan bir sed inşasını önermektedir.²⁷ Abdurrahman Nureddin Paşa bu sed sayesinde Hille ve Divaniye bölgesine yeterli miktarda sulama yapılabileceğini, dolayısıyla yeni arazilerin ekime açılacağını, tarım ürünlerindeki hâsılâtın artacağını, sonuç olarak da sedin inşası için gerekli olan meblağın çok kısa zamanda telafi edilebileceğini ifade etmiştir. Paşa ayrıca yeterli sulama ile verimli hâle gelecek Hille bölgesindeki arazinin tapu karşılığı taliplerine verilmesiyle sarfedilecek paranın birkaç katı mesabesinde gelir sağlanacağını belirtmekteydi. Paşa aslında buna benzer bir projeyi daha evvel İstanbul'a sunmuştur.

27 Takip eden yıllarda Müseyyib kasabasının 5 km. kadar güneyinde 1.000 metre uzunluğunda ve 200 metre eninde Hindiye kanalı açılmış ve üzerine büyük bir baraj inşa edilmiştir. 1896 yılında tamamlanan Hindiye Barajı ile suların akışının kontrol altına alınması sağlanmıştır. Böylece Hille yönündeki su akışı da dengelenmiştir. Bkz. Cengiz Eroğlu, Sanat ve Medeniyet Harikası: "Hindiye Barajı", <http://www.kerkukvakfi.com/makaleler.asp?id=1573> (erişim tarihi 26.04.2015).

Bağdat'ın yarım saat güneyinde Harr bölgesinde benzer bir demir kapılı sed projesini Nafia Nezareti'ne sunmuş ancak lâihanın yazıldığı tarih itibarıyla cevap alamamıştır.

Fırat Nehri'nin üzerindeki Sûku'-Şuyûh kazasında başlayıp Kurna kazasındaki Medine karyesine kadar uzatılmış olan bölgede de benzer bir sıkıntı vardır. Hindiye seddinden birkaç kat daha büyük olan ve uzunluğu 4-5 saat olan bu hatta da cezayir sedleri inşası önem taşımaktaydı. Zira sedlerin bozuk olmasından dolayı Basra'nın meşhur olan kötü havası Kurna'nın arkasından Basra'nın güneybatısına doğru yayılmaktadır. Taşkınlar nedeniyle sedlerin yıkılması ve bölgede görülen med-cezir hareketliliği Basra'daki kötü havanın temelini oluşturuyordu. Küçük sulama kanallarının bölgenin iç kesimlerine kadar götürülmüş olması, bu kanalların toz ve topraklarla dolarak durgun su birikintilerinin oluşması, med-cezir sürecinde suyun içerilere kadar gitmesi ancak suyun alçaldığı zamanlarda küçük göllerin meydana gelmesi, suyun çekilmesiyle bataklıklar oluşması, göl ve kanallardaki hayvanların ölmesi ve leşlerinin kokması ve kanalizasyon sisteminin olmaması Basra'nın havasını çok ciddi şekilde kötüleştirmişti. Bu bölgede nehir sularının kontrolü ve sedlerin tamiri için ciddi bütçelere ihtiyaç vardır. Vali Abdurrahman Nureddin Paşa, stratejik olarak kilit noktada olan ve memalik-i İraniye'nin boğazı sayılan Basra bölgesindeki bu durumun hijyenik şartlar bakımından insan hayatına bir tehdit oluşturduğunu ve en genel anlamıyla bölgenin itibarını zedeleyerek bir cazibe merkezi olmaktan uzaklaştırdığını vurgulamaktadır. Bu durumun çözümlenmesinin büyük yatırımlara bağlı olduğunu ve ehemmiyet ve aciliyet sırası gözetilerek bu yatırımların da 5-6 senede tamamlanarak Bağdat vilayeti bütçesinden karşılanmasını önermektedir. Eğer bu sedler yapılır, sazlık ve bataklıklar kurutulup su birikintileri ve göller ıslah edilirse, kazanılacak verimli topraklar ziraate açılabilir, bölge imar olunarak tarihî, siyasi ve ticari bakımdan hak ettiği mevkiye ulaşabilecektir. Paşa'nın sıklıkla altını çizdiği konulardan birisi şudur: Bölgenin problemlerini çözmek için yapılacak yatırımların masrafları kısa zamanda kendisini amorti edecektir.

Tarımın ilerlemesi ve yaygınlaşmasını sağlayacak önemli faktörlerden birisi tarımsal ürünlerin uzak bölgelere nakledilmesini sağlayacak yollardır. Bu kapsamda birincil ihtiyaç Irak'ın kuzeyden mahreci olabilecek ve Bağdat'ı Akdeniz'e bağlayacak bir demiryolu yapılmasıdır. Daha önce Midhat Paşa tarafından da dile getirilen bu projenin büyük meblağlarda yatırım gerektirdiği de aşîkârdır.

Nehir boyundaki yerlerde tarım mahsülleri “kelek” adı verilen iptidai sallarla ve kayıklarla nakledilmekte olup Reşid Paşa, Namık Paşa ve Midhat Paşa dönemlerinde sayıları artırılan ve Bağdat-Basra arasında çalışan vapurlar nakliyat maliyetlerini düşürmüş, Irak'ın mahsullerinin dışarıya açılmasının mümkün kılmıştı. Özellikle açık deniz vapurlarının Şattü'l-Arab'a girip Basra'ya kadar ilerlemesi ve nehir vapurlarının taşıdığı malların büyük vapurlarca dışarıya taşınması ticareti artırmış, tarım mahsülleri Hindistan'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyaya kadar ihraç edilebilmiştir. Bu ihracatın artırılması için idare-i nehriye vapurlarının ıslah edilmesi gerekmektedir.

İç bölgelerdeki nakliyat âdet üzere deve, at ve eşek ile yapılmaktaydı. Lâyhada Vali Abdurrahman Nureddin Paşa Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi yük taşımak için talika benzeri dört tekerlekli, yolcu taşımak için de “braşo” tabir olunan üstü örtülü araba imali için iki usta talep etmektedir.²⁸ Araba şirketleri kurulması tasavvur olunduysa da bunun şimdilik gerekli olmadığı düşünülmektedir. Aslında nehirlerin ıslahı ve emniyetli yolların inşasının çöllerde yaşayan bedevileri iskân için cezbedip “daire-i inkiyâda ve itaate” sokacağı düşünüldüğünde yukarıda bahsedilen önlemlerin önem sırasına konup yavaş yavaş yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Lâyhada Abdurrahman Nureddin Paşa ziraat ile uğraşanları iki kısma ayırmaktadır: Bunlardan birinci kısım, şehir ve kasabaların civarında ve Dicle ve Fırat sahillerinde, nehir suyunun zemin seviyesinden oldukça derinde olması ve bu nedenle nehir sularının taşkın zamanları dışında iç bölgelerdeki kanallara çıkamaması nedeniyle öküz ya da beygir gibi hayvanların çektiği tulumlar aracılığıyla su çekip arazilerini sulayan aşiretlerdir. Bu tür sulama usulüne “kerd”, bu metodla yapılan ziraate de “kirâde” denilmektedir. Bu aşiretler tahrir olunup kur'a-i şer'iyeye dâhil edilmiştir. Fakir olmaları sebebiyle büyük aşiretlere dâhil olup başka bölgelere gidemedikleri için buldukları bölgenin arazi sahipleri nezdinde kirâde usulüyle ziraatle meşguldüler.

28 Yazarnın “braşo” (براشو) olarak belirttiği araba türü paraşol olmalıdır. İtalyanca “bracciolo” kelimesinden dönüştürülen paraşol, tek atla çekilen, dört yanı açık ve üstü kapalı araba anlamına gelmektedir. Bkz. *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, erişim tarihi 16.11.2014 www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bati&arama=kelime&guid=TDK.BATI.546902c65a8ef1.13557059.

İkinci kısım fellahın büyük kısmı mensup oldukları mukâtaaların eskiden beri yerlisi olup büyük aşiretlerden olsalar da mekânlarını hiçbir şekilde terk etmez, sadece ziraat mevsiminde çadırlarını ziraatlerinin yanına kurup oralarda iskân eder, ancak ziraat sezonu dışında hayvanlarına ot bulabilecekleri mahallere giderler. Bu sınıftaki zürrâ' ve fellah gayet sulu ve *hevrlî* yerlerde (Ammare sancağıyla Hindiye kazası, Hille ve Müntefik sancaklarındaki bazı mukâtaalarda) bulunanları "sarîfe" denilen kamıştan yapılmış basit hanelerde iskân eder ve emvâl ve mevâşîlerini nehir ve *hevrlî* içinde istedikleri yerlere küçük kayıklarla naklederler.

Ziraatle uğraşan bu sınıfların şehirlerle ve şehirdeki maârif ve sanayi erbâbıyla bir etkileşimi olmayıp sadece mukâtaalarının tefviz edenleri ya da iltizâm ve emanet memurları gibi bazı hükümet memurlarını tanıyıp, medeniyet ve eğitimden bî-haber olmaları hasebiyle buldukları arazileri imar eder, hane yapıp yerleşir, bağ ve bahçe yaparlarsa askere alınacaklarına dair kuvvetli bir fikre sahiptirler. Bu yanlış kanaati bertaraf etmek için Abdurrahman Nureddin Paşa, haneler kurup yerleşik hayata geçerek, bağ ve bahçe kurarak esbâb-ı servete ve en genel anlamda da Irak'ın imarına katkıda bulunacak olanların on seneden az olmamak kaydıyla kur'a-i şer'iyeden muaf olarak askere alınmalarını ve bunun ahaliye ilan edilmesini teklif etmektedir. Eğer bu muafiyet sağlansa göçebe olan aşiretlerin yerleşik hayatın lezzetine alışacakları ve on yıllık muafiyet süresi dolduğunda tekrar bedeviyeti tercih etmeyecekleri ve mamuriyet anlamında önemli sonuçlar elde edileceği düşünülmüştür.

Ziraatle uğraşanların muhtaç oldukları tohumlar ya arazi mütefevvizleri tarafından ya da arazi mîrî uhdesindeyse hükümet tarafından verilmekte olup hasat zamanında aynen alınması veya bazı yerlerde mütefevviz tarafından tohum ve sair malzeme için bir miktar akçe verilip hasat zamanında nakden ya da zahire olarak tahsil olunması mutad olan uygulamadır. Ancak lâyhada, bu usulün bazı mahzurları olduğu ve bazı seneler ahali elinde hüsn-i idare edecek kadar mahsul kalmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle ahaliye tohum ve diğer malzemeler için ehven faizle akçe verilmesi ve daha önce birçok vilayette uygulanan menâfi' sandıklarının teşkil edilmesi elzem görünmektedir.

Lâyhada ziraatle ilgili kısmın sonunda Abdurrahman Nureddin Paşa Irak'ta arazinin münbit ve her türlü hububatın yetiştirilmesinin mümkün olduğundan bahisle şimdiye kadar yetiştirilmesi âdet

olmayan şeker kamışı, afyon ve kök boya gibi farklı mahsullerin de yetiştirilebilmesi için Ziraat Nezareti'nden ahaliyi bu konularda eğitecek eğitmenler gönderilmesini istemektedir. Bu eğitmenlerin yetiştireceği ziraat memurlarının İstanbul'da bulunan Ziraat Mektebi'ne talebe olarak kaydedilmesi ve orta vadede de Ziraat Mektebi'nin Bağdat'a bir şube açması istenmektedir.

d. Zanaat

Lâyhada dikkat çekilen başlıklardan birisi zanaattır. Abdurrahman Nureddin Paşa konuya ithalat sonucu vilayete giren yabancı mamüllerden bahsederek girer: Vapur gibi ulaşım araçlarının çoğalmas ve Irak'ta mal ve insan hareketliliğinin artmasıyla yabancı devletlerle olan ilişkiler de armıştır. Bunun ekonomik sonuçlarından birisi de İran, Hindistan ve Avrupa'dan her türlü yabancı mamülün ve mensucatın genel anlamda Osmanlı Devleti'ne özelde de Bağdat vilayetine ithal edilmesi idi. Bağdat'ta icar takımı, urban ve aşayir halkı, uzun süre dayanıklı olması hasebiyle, çoğunlukla yerli dokumalara ve abalara daha ziyade rağbet etmektedir. Ancak İran'ın bazı dayanıklı abalarıyla Hint kumaşları fiyatça daha uygun olduğundan dolayı çokça tüketilmektedir.

Vali Abdurrahman Nureddin Paşa yabancı mallara olan rağbetin gösteriş boyutuna vardığını belirttikten sonra yabancı mallarla hakkıyla rekabet edebilmek için yün, ipek ve pamuk ipliklerinin el ile imaline hacet bırakmayacak ve yabancı mamül ithal etmeye ve satın almaya hacet kalmayacak fabrikalar inşa edilmesini önermektedir. Ancak buna ilaveten lâyihanın yazıldığı tarih itibariyle el uzatılmamış bazı güzel sanatların getirilmesi, öğretmen ve usta yetiştirilmesi gerekmektedir. Valinin önerileri arasında daha önce açılan ama istenilen derecede ilerleme kaydedilememiş olan mekteb-i sanayiîni iyileştirilmesi, İstanbul'dan muallim ve memurlar getirilmesi ve yeni nizamnameler hazırlanması da bulunmaktadır.

Paşa lâyhada yerel sanayiîni gelişmesine engel olarak gördüğü damga vergisi ve ihtisab rüsumu hakkında da değişiklikler önermektedir. Damga vergisi belediyelere gelir olmak üzere Bağdat vilayetinde üretilen mensucat ve mamulâtta alınmıyordu. İhtisab rüsumu ise Bağdat'ın bazı yerlerinde alınmakta olup yerel sanayi üzerindeki yükü daha da ağırlaştırmaktaydı. Paşa ilk olarak damga resminin hemen kaldırılmasının elzem olduğunu ifade etmektedir. Bu iki verginin kaldırılması tabii ki belediye gelirlerinde bir düşüşe neden olacaktır. Paşa gelirlerdeki düşüşü telafi edebilmek

için Bağdat kahvehanelerinde uygulanmak üzere yeni bir vergiden bahsetmektedir. Vali, kahvehaneleri sadece ekonomik bir kaynak olarak görmeyip, aslında bu vergi vesilesiyle sosyal bir problemi de çözmeyi hedeflemektedir.

Abdurrahman Nureddin Paşa Bağdat'taki kahvehanelerin hiçbir yerdekiler ile mukayese edilemeyeceğini belirtmektedir. James Felix Jones'a göre 1857 yılında Bağdat'ın Rusâfe denilen doğu kısmında tam 98 kahvehane bulunmaktaydı.²⁹ Şehrin Batı yakası olan ve Kerh adı verilen bölgedeki kahvehaneler de eklendiğinde bu rakamın çok daha yükseldiği söylenebilir. Vali, halkın gündüzleri kahvehanelerde vakit öldürdüğünü, herhangi bir işle iştigal etmemeleri nedeniyle tembelleğe alıştuklarını, dolayısıyla da bu mekânlarda gayrimeşru işlerin müzakere edildiğini ve sonuç olarak da fesada sebebiyet verdiğini ifade etmektedir. Kısacası, kahvehaneler hem madden hem de siyaseten birçok mahzurları beraberinde getiren mekânlar olarak görülmektedir. Çözüm olarak da kahvehanelerde gündüzleri zanaat ve ticaret yapmaya kabiliyetli kişilerin oturtulmaması ve çok cüz'i ücretlerle sabahtan akşama ve akşamdan gece yarısına kadar vakit geçirmelerine önlemek için sandalye makamında oturmak için Bağdat'ta üretilen kerevetlerden damga rüsümüne eşdeğer olacak hafif bir vergi alınması teklif edilmiştir.

e. Ticaret

Lâyihanın son kısmı Bağdat vilayetindeki ticaret üzerinedir. Bağdat vilayetindeki ticaret daha ziyade Basra üzerinden yapılıyordu. Lâyihanın yazıldığı tarihte Basra hâlâ Bağdat vilayetine bağlı bir sancak konumunda olup vilayetin dışarıya açılan en önemli kapısı konumdaydı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ndeki liman kentleri, dünyadaki ekonomik gelişmelere paralel olarak büyük önem kazanmış, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Basra'da da benzer değişiklikler yaşanmaya başlamıştı.³⁰ Abdurrahman Nureddin Paşa'dan yaklaşık 10 yıl önce Bağdat'ta valilik yapan Midhat Paşa, Basra'nın hıttâ-i İrakiye'nin dışarıya açılan iki mahrecinden

²⁹ James Felix Jones, *Memories of Baghdad, Kurdistan and Turkish Arabia, 1857* (London: Archive Editions, 1998), s. 312-339.

³⁰ İlber Ortaylı, "Port Cities in the Arab Countries – A Study of the Disintegration of the Arab World in the 19th Century with Special Reference to Basra", *Türk Arap İlişkileri Birinci Konferansı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), s. 221-232.

birincisi olduğunu vurgulamıştı.³¹ Bu kapsamda Basra önce Şattü'l Arab'a taşınmış, daha sonra da liman ve tersanesi geliştirilerek büyümekte olan ticaret hacmine paralel bir iyileştirme gerçekleşmişti.³² 19. yüzyılın üçüncü çeyreği bu anlamda Basra'nın yıldızının parladığı dönem olmuştur.

Bağdat vilayetinin dış ticaretinde Basra'dan vapurlar aracılığıyla yapılan ihracat çok önemli bir role sahipti. Yabancı ülkelere zahire, hurma, deri ve yapağı başta olmak üzere birçok mal ihraç ediliyordu. Bağdat vilayetinin güneyinde bulunan Basra limanından sadece Bağdat ve Basra'nın ürünleri ihraç edilmiyor, Musul gibi kuzeydeki sancakların (mazi ve benzeri sanayi ürünleri gibi) ürünleri de Basra'dan ihraç ediliyordu. Yapılan ihracata mukabil yabancı ülkelere de çeşitli emtia ithal edilmekte olup bu tür ticari işlemler için gerek Babîali ile gerekse Hindistan ve Avrupa ülkeleri ile poliçeler düzenleniyor ve sarrâfiye işleri gibi finansal işlemler de yapılıyordu.

Lâyihanın yazıldığı tarih itibariyle Bağdat vilayetinde arabalara rağbet olmadığından ticaret büyük ölçüde vapurlarla yapılıyordu. İranla yapılan ticarete ve vilayet dâhilindeki nakliye işlerinde at ve deve gibi nakliye hayvanlarından oluşan kervanlarla yapılmaktaysa da arabaların nakliye işlerinde kullanımıyla ticarete büyüme öngörülmektedir. Bunun için de Abdurrahman Nureddin Paşa dört tekerlekli basit nakliye arabalarının inşası için ustalar gönderilmesini istemektedir.

Ticareti geliştirecek önemli unsurlardan birisi de şimendiferdir. Hissedarlarının sadece Osmanlı tebeasından oluşan şimendifer kumpanyası arzu edildiği şekilde gelişirse ticarete önemli katkıları olacağı belirtilmektedir. Midhat Paşa döneminde Bağdat-Kazimiye arasında 7 kilometrelik bir atlı tramway hattı inşa edilmişti. Sonraki süreçte de Bağdat'tan Kerbela ve Necef'e, ve İran hududuna yakın olan Hanekin'e kadar demiryolu yapılmasına Babîali tarafından izin verilmişti. Şirket gerekli malları tedarik etmeye başlamışsa da lâyihanın yazıldığı tarihte demiryolu inşasının henüz bitmediği anlaşılmaktadır. Demiryolu tamamlanınca hem dâhilî ticaret hem de İran ile yapılan ticaret gelişerek Bağdat vilayetinin mamuriyetine hizmet edeceği şüphesizdir.

31 *Zevra*, No: 3.

32 Bkz. Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 88-93.

Abdurrahman Nureddin Paşa, ticareti geliştirecek etkenlerden birisi olan iletişim araçlarına da vurgu yapmaktadır. Ticari muamelelerin hızlı bir şekilde yapılabilmesi ve ticaret erbâbının işleri için gerekli olan haberleşmeyi kolay ve hızlı bir biçimde yapabilmesi için telgraf hatlarının yaygınlaştırılması büyük önem arz etmektedir. 1860'lı yıllarda Bağdat vilayetindeki telgraf ağında önemli bir atılım yapılmışken, lâyhada belirtildiği üzere, 1880'li yılların başında bazı telgraf hatlarında bir atalet olduğu ve bir süreden beri işlerin inkisara uğradığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ammare hattının yenilenmesi öncelikli işlerden olması hasebiyle bu hattın ihyası için birkaç defa Babıali'ye talepte bulunulmuştur. Ayrıca Bağdat kazasındaki Şehriban'dan Mendeli'ye ve oradan Kutü'l-Amare ve Ammare'ye, Bağdat'tan Samarra ve Kazımiye kasabalarına, Hille sancağındaki Divaniye'den Şamiye ve oradan Necef-i Eşref'e ve Düleym kazasının merkezi olan Ramadiye'den Ane kasabasına kadar telgraf hattının temdidini elzem görülmektedir. Böylelikle bu yerlerden Ammare'ye ve Ammare'den Kurna'ya kadar bu hattın tamir edilerek yenilenmesi Hindistan ile yapılan haberleşme ve iletişimin yönünü bu tarafa celb edecektir. Yukarıda bahsi geçen hatlardan çoğunun, özellikle de Ammare hattının direkleri ve diğer levazımı yerel halk tarafından taahhüd edilmiş olup devletin üstleneceği masrafların oldukça az olacağı ifade edilmiştir.

Abdurrahman Nureddin Paşa, telgraf hatlarının yaygınlaşmasının maddi ve manevi birçok faydası olduğundan bahisle ileride her kazada bir telgraf merkezinin olması gerektiğini vurgulamıştır. Telgrafın yaygınlaşması sadece bölge halkının günlük muamelelerini kolaylaştırmayacak, aynı zamanda devletin emirlerinin vaktinde duyurulması ve uygulanması, eşkiyanın tasallutâtının ve diğer hususların vilayet idaresince vaktinde istihbar olunmasını ve ona göre gecikmeksizin gerekli teşebbüs ve tedbirlerde bulunmasını sağlayacaktır.

Ticaretin arzu edilen seviyeye gelmesi, lâyhada bahsedilen diğer bütün konu başlıklarında olduğu gibi, eğitimin ilerlemesine de bağlıdır. Okul sayısı artıp eğitimin yaygınlaşması, ticaretten anlayan, defter tutup, hesap yapabilecek ve yabancı ülkelerle ticari teşebbüslerde bulunabilecek insanların yetişmesi demektir. Lâyihanın zanaat kısmında daha önce zikredilmesine rağmen Abdurrahman Nureddin Paşa ihtisab rüsumunun ticaretin gelişmesinde önemli bir engel olduğunu tekrar vurgulamıştır. İhtisab rüsumu Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde tahrir-i emlak sırasında lağvedilmişken, Bağdat vilayetinde tahrir-i emlakın yapılmasına maslaha-

ten zaman ve imkân olmamasıyla sadece Bağdat vilayetinin teşkili sırasında Bağdat sancağında kaldırılmışsa da Hille ve Kerbela sancaklarıyla bazı kazalarda devam etmişti. İhtisab rüsumu gerek ticari muamelata ve gerek sanayi in ilerlemesine, mülga olan kara gümrüklerinden daha zararlı olarak değerlendirilmiştir. Bu konudaki şikâyetler sadece tüccar ve esnaf tarafından dile getirilmemiş, sancaklardan gelen lâyihalarda da bu konuya yer verildiği anlaşılmaktadır. Lâyihanın ekinde belirtildiğine göre, ihtisab rüsumunun Bağdat vilayetinin (1297) 1880 yılı genel bütçesine katkısı 2.231.021 kuruş olmuştur. Bağdat vilayetinin 1291 (1874-55) senesi için toplam bütçesi 129691 kesedir, bu da yaklaşık olarak 64.845.500 kuruşa tekabül etmektedir. Lâyihanın yazıldığı 1880 tarihinde de Bağdat vilayetinin benzer bütçeye sahip olduğu görünmektedir.³³ Dolayısıyla ihtisab rüsumundan elde edilen gelir, vilayet bütçesinin yaklaşık olarak %3,5'una tekabül etmekteydi. Bağdat'ta bakaya sorununun önemli bir boyutta olduğu ve biriken bakayaların tahsilatlara oranının en yüksek olduğunu yerlerden birisinin Bağdat olduğu hatırlanacak olursa, reel durumda ihtisab rüsumunun vilayet bütçesindeki payının %3,5'tan daha yüksek bir değer taşıdığı söylenebilir. Paşa'ya göre bu verginin kaldırılması hâlinde oluşacak maddi kayıp göz ardı edilebilecek bir miktar olmakla beraber eğer illa bütçe dengesinin korunması için bu gelir kalemine bir karşılık göstermek gerekirse hurma öşür bedelinden maktûan beher hurma ağacından alınacak vergiye birkaç para zam yapılması uygun görülmektedir. Bu kapsamda ihtisab rüsumunun 1297 (1880) mali senesinden itibaren kaldırılması talep edilmektedir.

Lâyihanın kısa bir hâtîme ile sona ermektedir. Hatime kısmında vilayetin genel ihtiyaçları arasında yer alan bazı kalemler sıralanmıştır. Eğitimle ilgili olarak sultani, ziraat ve sanat mekteplerine ihtiyaç duyulduğu, vilayetin imarı için de bazı mahallerde yol ve köprülere ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Sonuç kısmında altı çizilen hususlardan birisi de lâyihada bahsedilen vilayetin ihtiyaçlarının "*takdimü'l-ehemm ale'l-mühim*" (daha önemli olanın önemli olana önceliği) kaidesine uygun olarak mevkiin icabatına göre en önemli ve en faydalı olanlardan başlanacağı ifade edilmektedir.

33 Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 547.

Sonuç Yerine

Yukarıda görüldüğü üzere lâyiha yazarımız Bağdat valisi Abdurrahman Nureddin Paşa vilayete ilişkin konuları belli başlıklar altında toplayarak İstanbul'a iletmiştir. Ancak Bağdat'ta görev yapan birçok valinin vurguladığı bir husus vardır ki o da vilayetindeki problemlerin birbiriyle çok yakından alakalı olduğu, bu nedenle de bu problemlerin birlikte çözülmesi gerektiğidir. Lâyhada vilayetin problemleri 5 ana başlık ana başlıkta toplanmışken, valinin 1880 tarihi itibarıyla çok önemli olduğu hâlde hiç değinmediği konular bulunması ilginçtir. Örneğin, bu dönem itibarıyla Bağdat vilayetindeki tapu dağıtımını önemli bir meseleyken bu konuda sadece Hille bölgesindeki tapu dağıtımından bir cümle ile bahsedilmiştir: Lâyihanın ziraatle ilgili bölümünde “Hille bölgesindeki arazinin tapu karşılığı taliplerine verilmesiyle sarfedilecek paranın birkaç katı mesabesinde gelir sağlanacağı”ndan bahsedilmiştir. Oysa ki Osmanlı parlamentosunun (19 Mart-28 Haziran 1877) daha ilk toplantılarında Irak'ta reform konusu Bağdat vilayeti mebusları tarafından tartışılırken toprak kullanımı ve vergi meselesi öne çıkmış, lâyihanın kaleme alınışından kısa bir süre sonra da Sultan II. Abdülhamid Irak'ta tapu dağıtımını Bağdat valisinin insiyatifinden alarak kendi irade-i seniyyesine bağlamıştı.³⁴ Bu gelişmelere ilişkin lâyhada herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

Ayrıca lâyhada Irak'ta Şiiliğin yayılmasına dair hiçbir atıf bulunmamaktadır. Şiiliğin önlenmesine dair daha önceki yıllarda Babıali'nin Bağdat valiliğine gönderdiği birçok talimat bulunmaktadır.³⁵ Bu konuda yazılmış en erken raporlar 1860'lı yıllara dayanmaktadır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren ve 19. yüzyıl boyunca, özellikle de ikinci yarısında, Osmanlı Irak'ında Şiilik ciddi biçimde yayılmaya başlamıştı.³⁶ Bab-ı Ali'nin dikkatini Şiiliğe çekmeye çalışan ilk raporlar 1862 yılında Namık Paşa ve 1869 yılında Midhat

34 Çetinsaya, *Ottoman Administration in Iraq*, s. 25; Keiko Kiyotaki, *Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881* (Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1997).

35 BOA, İ. MVL. 21587, 22 CA 1279. Ayrıca bkz. Faruk Yaslıçimen, *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq* (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

36 19. yüzyılda Şiiliğin Irak'ta yayılmasını irdeleyen bir çalışma için bkz. Yitzhak Nakash, “The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism”, *International Journal of Middle East Studies* 26/3, (1994): 443-463.

Paşa'nın valilikleri döneminde yazılmıştır.³⁷ Buna rağmen merkezî idarenin bu konuda uyarı ve tedbirleri için yaklaşık 15 yıl daha beklemek gerekecekti. Şiîliğin yayınlamasının önlenmesi için sistematik tedbirlerin II. Abdülhamid'in iktidarında (özellikle de 1885 yılından itibaren) arttığı bilinmektedir.³⁸ Bu tedbirlerin hemen öncesine rastlayan Abdurrahman Nureddin Paşa'nın lâyihasında Şiîliğin yükselişine dikkat çekilmemesi ilginçtir.

Şiîliği yükselişindeki en önemli faktörler arasında Sünni eğitim kurumlarının ve hocalarının yetersizliği, Şii müçtehidlerin ve ahundların faaliyetleri zikredilmektedir. Abdurrahman Nureddin Paşa lâyihasında vilayetteki eğitim konusuna değinmiş ama Şiîliğin önlenmesinde önemli bir tedbir olarak görülen eğitimin içeriği ve müfredat konusunda herhangi bir detaya girmemiştir.

Lâyiha metninde bahsedilmemekle birlikte lâyihanın leffinde bulunan iki sayfalık arşiv belgesi II. Abdülhamid'in daha sonraki yıllarda izleyeceği siyasetin ipuçlarını vermektedir. Belgede Bağdat vilayetine bağlı sancaklardaki ileri gelenlerin (vucûh-ı mu'tebere) ve görece olarak zengin olan ahalinin listesi verilmiştir. Vilayet ileri gelenleri arasında Bağdat müftüsü, nakîbü'l-eşrâfi, Şafii müftüsü, belediye reisi, aşiret şeyhleri ve Cemilzâde ve Alusizâde gibi Bağdat'ın önemli ailelerin temsilcilerinin isimleri bulunmaktadır. Belgede ileri gelenler sancaklara göre listelenirken aynı zamanda Müslim ve gayrimüslim ileri gelenler ve tüccarlar ayrı başlıklar hâlinde listelenmiştir. Böylece vilayet içerisindeki Hristiyan ve Musevi muteberan ve tüccarların isimlerini görmek mümkündür. Belgedeki bir ifadeden vilayet ileri gelenlerinden bazılarının Dersaadet'te ikamet ettikleri ve bu yüzden de listeye eklenmedikleri anlaşılmaktadır. Bu isimler şüphesiz II. Abdülhamid'in "eşrâf siyaseti" için büyük önem arz etmekteydi.³⁹ II. Abdülhamid'in iktidarının daha sonraki yıllarına damgasını vuracak olan eşrâf siyaseti temelde Müslüman eşrâfa, özellikle de dinî hüviyete sahip ulemâ ve meşâyih gibi ileri gelenlere, özel bir önem atfetmek-

37 Yashçimen, *Sunnism Versus Shi'ism?*, s. 75.

38 II. Abdülhamid döneminde Irak'ta Şiîliğin yayılmasının önlenmesi için bir dizi tedbir alınmıştır. Bkz. Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams* 30 (1990): 45-62; Yashçimen, *Sunnism Versus Shi'ism?*, s. 75.

39 *Eşraf siyaseti* kavramı için bkz. Albert Hourani, "Ottoman Reform and Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, haz. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago, IL: Chicago University Press, 1968), s. 41-68.

teydi. Bu eşrâf, Halife-Sultan ile Müslüman tebaası arasında bir aracı olmaları hasebiyle, her hâlükârda ve çeşitli metodlarla ‘hoş tutulmaya’/‘küstürülmemeye’ çalışılmıştır.⁴⁰

Lâyihada göz ardı edilen konulardan birisi de Basra’nın yeniden Bağdat vilayetine bağlanmasıdır. Basra, Bağdat vilayetine bağlıken 1875 yılında müstakil vilayet olmuş, 1880-1884 tarihleri arasında tekrar Bağdat’a bağlı bir sancak olmuştur. 1297 (1880) yılında Basra’daki karışıklıklar sebebiyle Basra’nın mutasarrıflığa tenziliyle Bağdat’a bağlanması Abdurrahman Nureddin Paşa’nın valiliği sırasında olmuştur.⁴¹ Ne Basra’daki karışıklıklar ne de Basra’nın Abdurrahman Paşa’nın girişimiyle Bağdat vilayetine bağlanması lâyhada konu edilmemiştir. Oysaki Basra’daki karışıklıkta askerî kuvvet kullanılması ve aşiretler arası dengenin bozulması Abdurrahman Nureddin Paşa hakkında birçok şikâyet dilekçesinin İstanbul’a gönderilmesine ve sonuç olarak da valinin azledilmesine neden olmuştur.⁴²

Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Tanzimat dönemi Bağdat valileri ile mukayese edildiğinde Reşit Paşa, Namık Paşa ve Midhat Paşa gibi başarılı valilerin yanında oldukça sönük bir profil sergilediği söylenebilir.⁴³ Daha önce istediği bütçelerin verilmediğini lâyhada kendisi de ikrar etmektedir. Kütahya’da doğan ve Germiyanogullarından gelen asil kökenlere sahip olan Abdurrahman Nureddin Paşa’nın oğlunun daha sonraları Sultan II. Abdülhamid’e damat olması padişahın sonraki yıllarda da kendisine hürmet etmesinin temel sebebi olsa gerek. Lâyihasında bazı konulara değinmemiş olsa da Bağdat vilayetine ilişkin beş ana başlık altında ra-

40 Gökhan Çetinsaya, “İsmi Olup Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid’in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), c. II, s. 380-388; Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 7 (1999): 153-168.

41 BOA, DH. MKT., 1331/76, 1297 (1880); BOA, DH. MKT., 1333/71, 1297 (1880).

42 BOA, DH. MKT., 1333/38, (1880), BOA, HR. TO, 557/32, 557/33, 557/35, 557/36, 557/54 ve 557/103 (1880).

43 Bir mukayese için, Abdurrahman Nureddin Paşa’dan önce ve sonra Bağdat’ta görev yapmış valilere bakılabilir. Bkz. Ceylan, *The Ottoman Origins*, s. 68-93; Nevzat Artuç, “Osmanlı Devletinin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa’nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)”, *Bellekten* LXXIV/271, (Aralık 2010): 833-878; Burcu Kurt, “Irak’ta Muktedir ve Müşteki bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/2 (2012): 155-179.

por hâline getirdiği hususlar bu coğrafyanın 20. yüzyıldaki tarihini daha iyi anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)
İ. MMS., 60 / 2850,
İ. DAH., 41503,
İ. MVL., 23072 ve 23790,
İ. MMAH., 1641,
İ. MVL., 21587,
DH. MKT., 1331/76; 1333/71 ve 1333/38,
HR. TO., 557/32, 557/33, 557/35, 557/36, 557/54 ve 557/103,
Y.E.E., 7/12

Zevra Gazetesi

No: 3 ve 10.

İkincil Kaynaklar

Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hatıraları*, (haz.) Osman Selim Kocahanoglu, İstanbul: Temel Yayınları, II c., 1997.

Artuç, Nevzat, "Osmanlı Devletinin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", *Belleten*, LXXIV/271, (Aralık 2010): 833-878.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Musul-Kerkükle İlgili Arşiv Belgeleri, 1525-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.

Ceylan, Ebubekir, "Carrot or Stick?: Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831-1876", *International Journal of Contemporary Iraqi Studies* 3/2 (2009): 169-186.

Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq*, London: I.B. Tauris, 2011.

Çağman, Ergin, *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.

Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration in Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006.

Çetinsaya, Gökhan, "İsmi Olup Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı*, c. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 380-388.

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 7, (1999): 153-168.

Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, 1963.

Deringil, Selim, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45/2, (2003): 311-342.

Deringil, Selim, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams* 30 (1990): 45-62.

Eroğlu, Cengiz ve Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2006.

Al-Hilâlî, Abd al-Razzaq, *Tarih al-Ta'lim fi'l-Iraq fi Ahd al-Uthmânî, 1638-1917*, Bağdat: The National Printing and Publishing Company, 1959.

Honigmann, E. ve Peter Sluglett, "al-Mawsil", *Encyclopaedia of Islam (EP)* (2nd edition), Leiden: Brill Publishers, 1991, c. VI, s. 899.

Hourani, Albert, "Ottoman Reform and Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* içinde, haz. William R. Polk ve Richard L. Chambers, Chicago, IL: Chicago University Press, 1968, s. 41-68.

İnal, İ. Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

Jones, J. F. *Memories of Baghdad, Kurdistan and Turkish Arabia, 1857*, London: Archive Editions, 1998.

Kırmızı, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1905*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kiyotaki, Keiko, *Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881*, Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1997.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Devlet Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: ISIS Yayınevi, 1999. Kurt, Burcu, "Irak'ta Muktedir ve Müşteki bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği", *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/2, (2012): 155-179.

Kütükoğlu, Mübahat, "Lâyiha", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, c. XXVII, s. 116-117.

Makdisi, Ussame, "Ottoman Orientalism", *American Historical Review* 107/3 (2002): 768-796.

Makdisi, Ussame, "Rethinking Ottoman Imperialism", *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* içinde ed. Jens Hanssen, Stefan Weber ve Thomas Philipp (Würzburg: Ergon in Kommission, 2002), s. 29-48.

Nakash, Yitzhak, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism", *International Journal of Middle East Studies*, 26/3, (1994): 443-463.

Ortaylı, İlber, "Port Cities in the Arab Countries – A Study of the Disintegration of the Arab World in the 19th Century with Special Reference to Basra", *Türk Arap İlişkileri Birinci Konferansı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979, s. 221-232.

Al-Qaysi, Abdul Wahhab Abbas, *The Impact of Modernization on Iraqi Society during the Ottoman Era: A Study of Intellectual Development in Iraq, 1869-1917*, Doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1958.

Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III*, Cambridge & Massachusetts: Harvard University Press, 1971.

Yaslıçimen, Faruk, *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq*, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2008.

Elektronik Kaynaklar

Eroğlu, Cengiz, "Sanat ve Medeniyet Harikası: Hindiye Barajı", erişim tarihi 26.04.2015 <http://www.kerkukvakfi.com/makaleler.asp?id=1573>

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü, erişim tarihi 15.04.2015
www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bati&arama=kelime&
guid=TDK.BATI.546902c65a8ef1.13557059

On Abdurrahman Nureddin Pasha's Report on Ottoman Iraq in 1880

Abstract

Though it has been 12 years since the American occupation of Iraq in 2003, the country continues to be in the top agenda of international affairs. Considering the close ties between the 19th and 20th centuries in terms of social, political and economic relations, it can be argued that the reports on 19th-century Iraq have significant repercussions for understanding present-day Iraq. The provincial reports (*lâyihâs*), especially those written in the second half of the 19th century, have been crucial sources on Ottoman provinces. These reports were very important for Abdülhamid II, a sultan who typically did not travel throughout the empire. As with many other provinces, the sultan ordered the preparation of reports on Ottoman Iraq, one of which was written by the governor of Baghdad Abdurrahman Nureddin Pasha in 1880.

The report focuses on five main themes, of which lack of security was the most significant one. In fact, this problem affected the remaining four directly: education, agriculture, handicrafts and commerce. In Baghdad, where the tribal structure was quite dominant, the governor preferred to adopt a hawkish attitude toward the rebelling tribes. Having detailed the reasons for military weaknesses in the province, he underlined the necessary measures to be taken. The governor seems to analyze the rivers and irrigation facilities in the province in a detailed manner and give priority to the construction and restoration of river walls. The river walls, especially in Hilla, Divaniya and Kurna were to provide efficient irrigation, open new areas to cultivation, rise in agricultural production and, in return, meet the costs needed for this construction. The improvement of the roads and transportation facilities was also very important for Baghdad where agriculture dominated the provincial economy. With regard to education and handicrafts, the governor emphasized the need for reform in the curriculum and under-

lined the importance of handicrafts and teachers in this field because they were to help people meet their daily needs..

Though in his report Abdurrahman Nureddin Pasha informed Istanbul in detail, he interestingly did not touch upon the hot issues of the period, such as Sunnite-Shiite relations and the delivery of title deeds in Iraq. As the report is about social, political and economic situation of Iraq in the late 19th century, it may shed light on the background of present-day Iraq.

Keywords: Iraq, Baghdad, Abdurrahman Nureddin Pasha, Provincial Reports, 19th Century, Tribes.